

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2015 – Volume 24, Issue 4, pp. 58–65
<http://doi.org/10.18352/jsi.466>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Utrecht University of Applied Sciences,
Faculty of Society and Law, in cooperation with
Utrecht University Library Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Hans Vaihinger. **De filosofie van het alsof. Systeem van de theoretische, praktische en religieuze ficties van de mensheid op grond van een idealistisch positivisme. Met een aanhangsel over Kant en Nietzsche.** Utrecht: IJzer, 2013, 464 p., €49,90.
ISBN 978 90 8684 106 4

BOOKS

TON NOTTEN

Prof. dr. Ton Notten (1946), andragoloog, pendelde in zijn ruim veertigjarige carrière tussen vier hogescholen en universiteiten, laatstelijk bij de Vrije Universiteit Brussel en de Hogeschool Rotterdam.

E-mail: a.notten@tip.nl

ANDRAGOLOGIE – IDEALISTISCH POSITIVISME? DE ACTUALITEIT VAN HANS VAHINGER

Meer dan dertig jaar geleden attendeerde mijn promotor, de hoogleraar Theoretische Andragologie aan de Universiteit van Amsterdam, Wilfried Gottschalch, mij op een heel dik boek. Dat zou me kunnen inspireren bij het verrijken van mijn dwarse kijk op het vak, want daar was ik wel op uit. Ik durfde het lezen van dat ondoordringbare, van vele zetfouten voorziene Duitse boekwerk toen niet aan. Het was een versleten heruitgave uit 1922, van een boek dat met zijn eerste editie (1911) buiten Duitsland nauwelijks enige aandacht had gekregen en slechts in 1924 kwam een Engelse vertaling

uit. De titel van mijn wijsgerig-andragologische, zo niet wetenschapstheoretische proefschrift wist ik toen al wel: *Rationaliteit en het schone streven*. Een gemiste kans, zo werd me pas ná mijn promotie duidelijk: het voegwoordje “en” in de titel had ik moeten vervangen door het voorzetsel “van”. Het ene suggereert een nevenschikking, het andere een spanning. Had het lezen van dat aanbevolen, nogal kantaanse boek mij bij mijn onderzoek meer in die richting kunnen verlokken?

Wilfried Gottschalch, weggegaan uit de DDR, had in West-Berlijn en in Bremen opvoedkunde gedoceerd bij de lerarenopleidingen. In 1979 kwam hij naar Amsterdam. In 1971 had het weekblad *Der Spiegel* hem nog als politiek romanticus, marxist en antiautoritair humanist geportretteerd. Tijdens het schrijven van zijn economisch proefschrift, begin jaren zestig, las hij 's avonds alle standaardwerken van de psychoanalyse. Niet om er therapie mee te gaan bedrijven, maar vanwege de spannende “science-mix” die hij nastreefde. Niet inter- maar multidisciplinariteit: de harmonie erbinnen moet je verstaan, maar de tegenstellingen ertussen moet je zoeken en ze niet toedekken. Zoiets moet mijn promotor me hebben toegewenst met de kennisname van dat oude boek.

Het wezen van ficties...

Welk boek? *Die Philosophie des Als Ob*, van Hans Vaihinger. Eindelijk is er een Nederlandse vertaling verschenen, een gelimiteerde versie in 2013 en een handelsversie in 2014: *De filosofie van het alsof*. Nu dan, misschien wel dertig jaar te laat, stel ik vast dat het boek omvangrijk én monumentaal is, en dat het vele zeer leesbare, en niet zelden relativerende en polemische passages bevat. Alleen al die smakelijke inleiding, en talloze uitgebreide voetnoten en qua opmaak inspringende, allerminst ondergeschikte teksten. De grondbeginselen van de “alsof-filosofie” zoals het eerste deel van het boek die uiteenzet, luiden: mensen kunnen, nee ze mógen niet zonder ficties en fantasieën. Ficties zijn overlevingshulpen. Meer dan waarheden dat kunnen en doen. Als we oog in oog staan met een sabeltandtijger, aldus Vaihinger, heeft de waarheid voor ons geen betekenis. Een nuchterder voorbeeld: bedenk eens de gevolgen voor de rechtspraak en de rechtsstaat van het opheffen van de fictie “iedere Nederlander wordt geacht de wet te kennen” en die van de “wilsvrijheid van de verdachte” in de rechtszaal. Straks geef ik een breder actueel voorbeeld.

“Doen alsof” is volgens Vaihinger behalve een overlevingsstrategie bovenal een kennisverwervingsmethode. 't Woord viel al: ficties. We kennen vele ficties, we hebben ze nodig, we kunnen niet zonder. Maar overpeins ze wel regelmatig – op de noodzakelijke fictiviteit en op de alternatieven. “Fictiologie” mag zo'n wetenschap wel heten, aldus Vaihinger. Een niet-bestaand woord. Laten we het vak, met hem, een “wijsgerige methodologie” noemen.

BOOKS

Hans Vaihinger (1852–1933), afkomstig uit Nehren, in de omgeving van Tübingen, was een extreem slechtziende theoloog en na een disciplinaire overstap kantiaans wijsgeer. Hij werd op z'n 32ste hoogleraar filosofie te Halle, maar hij moest zijn leeropdracht in 1906 neerleggen vanwege zijn ogen-ongemak. Vanaf dat moment schreef hij veel. Hij completeerde in 1911 zijn *Filosofie*, waaraan hij in 1876 was begonnen en die hij jaren achtereen met diverse herdrukken verrijkte tot een immens omvangrijke encyclopedie. Zo-een die men vroeger nog in z'n geheel kon inzetten bij een doctoraal-cursus Wijsbegeerte bij de studierichting Geesteswetenschappen.

Recent verscheen er dan een sterk verkorte Nederlandse vertaling, van niettemin 400 pagina's. Het boek vertoont tal van compositorische overeenkomsten met een dennenboom: stam, takken, zijtakken, zij-zijtakken, enzovoort. In 27 extra bladzijden (van I tot xxvii) wordt eerst de ontstaansgeschiedenis van het boek toegelicht. Dan volgt de algemene inleiding, bestaand uit vier hoofdstukken. Drie grote delen volgen. Het eerste deel, "Grondbeginselen", bevat een "Opsomming en indeling van wetenschappelijke ficties", een "Logische theorie" daarvan, gevolgd door een reeks "Bijdragen tot de geschiedenis" en enige "Kennistheoretische consequenties". Bij elkaar 39 hoofdstukken. Deel twee beslaat 25 paragrafen met "Speciale uiteenzettingen" over ficties, over Smith, Bentham, Condillac, de heilige Theresia en vele anderen – uitlopend op de waarschuwing om ficties en hypothesen niet te verwarren. Op bladzijde 287 legt Vaihinger het verschil uit: "De idee de materie te reduceren tot atomen is dus een fictie. Daarentegen is de idee soorten materie te reduceren tot een enkele oerstof een plausibele hypothese", en met Kant concludeert hij dat de methodologische regels voor de formulering van de hypothese "volledig ongeschikt" zijn voor de fictie. Het derde deel verzamelt vele "Historische bevestigingen van die alsof-filosofie": veel Kant (Vaihinger was grondlegger van de "Kant Gesellschaft") en Fichte, Lange, Schopenhauer en Nietzsche – wier gedachten minutieus met elkaar vergeleken en geconfronteerd worden.

... en de kenmerken van ficties

We beperken ons tot de ficties. Het menselijk denken is geen weerspiegeling van de werkelijkheid, maar een meer of minder rommelige reeks overlevingsmechanieken, en niet zelden zetten we het denken aan tot de productie van ficties. En tot de revisie daarvan. Er zijn tal van ficties die even fixerend als relatieveerbaar en tegenspreekbaar zijn. Ficties kunnen ver gaan. De mens is een aan groothedswaan lijdende apensoort, zo citeert Vaihinger zijn idool Charles Darwin. Denk eens aan de grote gevaren van ficties. Godsdiensten zijn welgekozen metaforen, 't hadden ook andere kunnen zijn, maar als je die eeuwenoude, vaak dichtelijke metaforen letterlijk gaat nemen

als dogma's, gedecreteerd op "Streng Gezag van Onfeilbare Leiders", dan vallen er doden, met messen, brandstapels, galgen en mitrailleurs. Hoeveel oorlogsverklaringen en bommendekens hebben we niet al gehad, hoeveel letterlijk uitgelegde theologische metaforen, lees: executies?

Zie hier de vier hoofdkenmerken van ficties die Vaihinger opsomt. (1) Ficties zijn in tegenspraak met de werkelijkheid, (2) ficties zijn historisch, en bij voorkeur kennen ze slijtage, ze kunnen vervallen, ze verdienen onderhoud en vervanging, want hoewel (3) ficties nadrukkelijk fictiviteit uitstralen – "verzinseligheid" is een tekortschietende vertaling ervan – kennen ze een (4) volstrekte doelmatigheid. Uitvoerig bespreekt Vaihinger de geschiedenis van de ficties, van de Grieken tot de moderne tijd, wanneer "fictie", mede dankzij hemzelf, een plaats krijgt in de kennistheorie.

Dit viertal geeft precies de kracht van de filosofie van het alsof aan: zijn uitdagingen en problemen, zijn principiële bekritisbaarheid en veranderbaarheid. En, aldus Vaihinger, dit viertal is "volledig toereikend om ficties van hypothesen te onderscheiden. Met dit 'signalement' zal men direct elke fictie kunnen herkennen en erkennen, en wanneer men het uitgestrekte gebied van de wetenschap doorzoekt, zal men vermoedelijk nog menige fictie ontdekken die wij niet hebben opgesomd" (p. 103).

In veertig bladzijden legt Vaihinger het viertal kort uit, en daarna volgt de uitgedijde explicatie, in de rest van het tweede deel, en in het gehele derde deel van het boekwerk. Ruim tweehonderd bladzijden. Ficties zijn in tegenspraak met de werkelijkheid, ze zijn "gelegitimeerde dwalingen", "fictieve voorstellingsproducten", en "sluipwegen van het denken". "De zogenaamde overeenstemming met de werkelijkheid moet uiteindelijk als criterium worden opgegeven" (p. 112). Ficties moeten hun bestaansrechten door hun successen bewijzen, maar ze dienen tevens langs intrinsiek-logische en puur mathematische meetlatten gelegd te worden, zo legt Vaihinger omstandig uit. Koddig is de vergelijking die hij soms maakt: "*denken is een gereguleerde dwaling* [cursivering van hemzelf, TN]. Het kind leert alleen lopen door het vallen en de mens alleen denken door de dwaling [...] Geen mens weet dat hij denkend voortdurend faalt en dwaalt, en toch maakt hij vorderingen" (pp. 129–130).

Tóch. En dat maakt Vaihingers tweede these voor de hand liggend: de geleidelijke overgangen van ficties in hypothesen in dogma's. De beste voorbeelden biedt de godsdienst, zegt hij: "Precies hetzelfde [als bij het oude Griekse volksgodendom, TN] vond bij het christendom plaats: de oorspronkelijke dogma's van het christendom worden bij de filosofen van de zeventiende en de achttiende eeuw hypothesen. Wat zijn ze echter bij Kant en Schleiermacher? Slechts ficties!"

BOOKS

(p. 135). Wat is dat een bevrijding voor mensen die geleden hebben onder opgedrongen, zware dogmatieken. En ze kunnen vervolgens zelf leren om zinnig te participeren in debatten over de volgende twee alsof-kenmerken: zinvolle alternatieve ficties.

Vaihinger is heel vasthoudend in zijn vier stellingen. Ficties zijn verzinsels, dat weet menigeen, en niet alleen de uitvinders ervan. Ze reguleren, ze zijn functioneel en doelmatig, men moet ze uiteraard wel onderhouden en bijstellen, want ze zijn kwetsbaar en slijtagegevoelig: concilies en encyclieken zijn behulpzame instrumenten van onderhoud en actualisering, en ook dat soort hulpmiddelen verdient voortdurende reflectie en een regelmatige grimlach.

Zijn uiteenzetting over de relevantie van deze stellingen beperkt Vaihinger zeker niet tot levensbeschouwingen. Zie de "kennistheoretische consequenties" die volgen op de summere uitleg. Die "Speciale uiteenzettingen" beslaan de staathuishoudkunde van Adam Smith en Jeremy Bentham, en ficties van Condillac, Lotze, Galilei, mathematische ficties en atoomtheorieën, en vele andere schematische ficties. Paragraaf 20 van deel twee gaat over "Vlak, lijn, punt enzovoort als ficties", waarbij Vaihinger zelfs "De volmaakte cirkel e.d. als fictie" opvoert.

De actualiteit van Vaihinger?

Toen zijn ogen het nog deden moet Vaihinger een fascinerende professor zijn geweest. Al die zijwegen, en die "Ausfahrtstraßen" die toch steeds weer op de hoofdweg uitkomen. We horen in de uiteenzettingen van Vaihinger bijna het antwoord dat zijn tijdgenoot en econoom Max Weber gaf op de vraag naar de wetenschappelijke statuur van de prille sociologie, tegen het eind van de negentiende eeuw: is dat nou een wetenschap op de wijze van de natuurwetenschappen of van de wijsbegeerte, resp. "erklären" of "verstehen". "Waardoor?" of "waarom?" Oorzaken of bedoelingen? Oorzaken én gevolgen van bedoelingen, antwoordde Weber: "Erklären durch verstehen".

Vaihinger was theoloog, hij werd en bleef filosoof, en hij was minder een sociaal-filosoof die zich mengde in maatschappelijke discussies dan een beschouwer en analist van de structuur en de inhoud, en de geschiedenis en de actualiteit van ficties. Vijftig bladzijden aaneen wijdt hij exclusief aan de werken van Immanuel Kant, en dat dan steeds in het licht van diens al dan niet kritische alsof-leer. En talloze malen refereert hij aan zijn grote voorganger. Kants "Ding an sich" is nu eens een fictie, dan weer een hypothese. Eerder in het boek, in deel 2, waren de fictiologieën van de oude Grieken en de Romeinen al aan de orde geweest, en de vroeg- en laatmiddeleeuwse

fictie-inzichten en de bijdragen daarvan aan zijn hedendaagse inzichten (van de jaren negentig van de negentiende eeuw). En steeds weer beoordeelt Vaihinger zijn grote voorgangers, zoals Schleiermacher, Fichte, Newton, en jazeker, de "grote symbolicus Christus". Dat etiket werd welgemeend op Gods Zoon geplakt door ... Friedrich Nietzsche, aldus Vaihinger op de allerlaatste twee pagina's van zijn boek, en in enkele uitvoerige voetnoten aldaar. Nietzsche wilde "dat het geloof in God als 'ontroerende mythe' behouden blijft", noteert Vaihinger over diens "karakteristieke uitspraken [...] over de 'noodzaak' van de 'verzonnen' religieuze voorstellingen". In de slotzinnen van het boek speculeert Vaihinger over Nietzsches gedachten wanneer die langer geleefd zou hebben: "De 'Antichrist' met zijn indringende waarheden die eenmaal gezegd moesten worden, zou hij niet hebben teruggenomen, maar hij zou 'de keerzijde van de slechte dingen' met dezelfde niets ontziende openheid aan het licht hebben gebracht: hij zou het nut en de noodzaak van de religieuze ficties 'gerechtvaardigd' hebben" (voetnoten 89 en 93, pp. 388–389). Een gedurfde "Hinein-Interpretation"?

Er zullen in zijn tijd zeker filosofen geweest zijn en sociale wetenschappers die inspiratie putten uit Vaihingers werk. Samenlevingen leven in en van ficties, men heeft er weet van, men onderhoudt en deelt ze, men kritiseert ze en stelt ze bij – de vier kenmerken die Vaihinger aanbeveelt en die hij 400 pagina's lang tot in de diepste kernen analyseert. Waren (en zijn) het uitsluitend wijsgerig geïnspireerde sociale wetenschappers die er gebruik van maakten (maken)? Dat denk ik niet. De diepe diepgang van Vaihingers soms tamelijk vrolijk getinte benadering beleef je vandaag niet vaak meer. Commentaren op de ficties waarmee/waarin we vandaag willen/moeten leven, en over de onverwachte/ongewenste gevolgen ervan vallen gelukkig wel regelmatig te vernemen. Het boeiendst zijn dan weer de ficties van de vorming, de instandhouding en de renovatie waaraan sociale wetenschappers en sociale professionals zélf bijdroegen, en dat nog steeds doen. Ficties waaraan enigen van hen ten tijde van de wederopbouw, de jaren vijftig, en zeker de "idealistisch positieve" (cf. Vaihinger) verzorgingsstaat, tot halverwege de jaren tachtig, zelfs hun beroepsidentiteit dankten (en danken). De bijdragen van sociaal-agogen als praktijkwerkers en van de onderzoekende en innovatieve andragologen waren er nauw mee verbonden. Ze stonden middenin die oh zo noodzakelijke en beweeglijke ficties.

NAWOORD: TWEE STALEN FICTIES VAN VANDAAG

Mijn promotor had gelijk: ons vak, de andragologie, heeft wel wat van Vaihingers positivistisch idealisme. We hebben er mooie tijden mee beleefd. Ook vandaag zijn het uitdagende én soms vrolijke tijden voor professionals, die de werkelijkheid en de taaie werking van de ficties in de

BOOKS

gaten moeten hebben en ernaar en erbinnen weten te handelen. Ze onderhouden hun idealistisch positivisme. Neem nou de bureaucratie met de 2015-fictie van de transitie van de jeugdzorg, de zorg voor ouderen en hulpbehoevenden en de toeleiding naar de arbeidsmarkt naar de gemeenten. Een fictie die in 2025 stellig een parlementaire enquête zal krijgen.

Honderd jaar geleden typeerde Max Weber bureaucratie als het instrument tegen willekeur en omkoperij in/om de ambtenarij. Die fictie van de in zijn woorden “stalen organisatiekooi” verkreeg snel een dubbele betekenis. Had Webers tijdgenoot, de geniale Amsterdamse bovenmeester Staal, zijn naam waargemaakt, toen de Onderwijsinspectie hem erop betrapte dat hij tijdens zijn vakantie zowel het verslag over het afgelopen jaar als alvast dat voor het komend jaar had geschreven? Zijn geestelijk vader, de schoolmeester, schrijver en politicus Theo Thijssen orkestreerde er een ernstige “hymne op het onderwijzerschap” mee. Weber bood ons, minder dan deze beide heren, een inkijk in de ficties van de zachte sabotage in de bureaucratie. Minder ook dan J.J. Voskuil, die een achtdeilig werk schreef over veertig jaar ficties en fictiologie op *Het Bureau*.

Of neem nou de uiterst actuele fictie, sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw, van dat neoliberalisme en zijn “verproducting” en afrekenbaarheidsdwang van publieke activiteiten (ook van opvoeding en onderwijs en wetenschap), zijn veroordeling van mensen tot een zelfstandigheid waarvan ze zélf voorstanders heten te zijn (nul-uren-aanstellingen, zzp'ers), en de decentralisatie van de jeugdzorg, de zieken- en ouderenzorg en de toeleiding van mensen naar de arbeidsmarkt naar 393 gemeenten, met opgelegde bezuinigingen en mantelzorg (en de mantelzorgboetes), van voorzieningen die steeds meer worden gecontroleerd door voorheen publieke maar steeds meer vermarkte toezichhoudende instanties. In Groot-Brittannië heten die laatste zo fraai “quango's”, “quasi-autonomous non-governmental organisations” (het Latijnse bijwoord “quasi” betekent “alsof”). Je hebt grondige fictie-speurders als Joris Luyendijk (Luyendijk, 2015) nodig om de historische en de herhaalbare fictiviteit en dus de onontkoombaarheid te verklaren van de bankencrisis van 2008. Max Weber noemde zulke journalisten in 1918 de “mestkevers van de maatschappij”. Onontkoombare processen: je kon erop wachten dat de door amorele ficties geleide Lehman Brothers Bank zou instorten. We kunnen bijna uitzien naar de volgende crash.

De “participatiesamenleving”, de kroon op de fictie van de neoliberale maatschappij-inrichting, wordt met ernst en soms met een grijns verdedigd. In lijn met die fictie én er enigszins tegenin komen er van onderop weer nieuwe tegen-ficties – of harmoniëren ze er juist mee: allerlei vormen van zelforganisatie van burgers, variërend van solidariteit met groepen die het minder goed

hebben, tot buurt- en wijkenarrangementen (zie de zelfrijzende, inmiddels 35 “stadsdorpen” van Amsterdam die alle zo wijk- en buurt-gedetermineerd zijn), opinieforums, en populistische gewelddadigheid.

Hans Vaihinger noemde zijn methode “idealistisch positivisme” en “positivistisch idealisme”. Ficties marineren en bepalen ons bestaan, ze zijn onmisbaar. Ze kunnen je helpen, foppen, bedriegen, en erger, of plezieriger. Ze verdienen voortdurend kritiek en onderhoud. Zet er regelmatig doordachte nieuwe ficties tegenover. *De Filosofie van het alsof* mag men wat mij betreft inzetten bij het methodologieonderwijs in de sociale wetenschappen, vooral aan de hogescholen, de Universities of Applied Sciences. Waar men zo ontzettend veel interessanter hoger sociaal-agogisch praktijk-, beleids- en beroepsinnovatief onderwijs geeft én idem onderzoek verricht dan aan universiteiten. Zulke methodologie, dat is nieuwsgierigheid en argwaan over én meedoen met en innovatie van ficties.

REFERENTIE

Luyendijk, J. (2015). *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*. Amsterdam: Atlas.